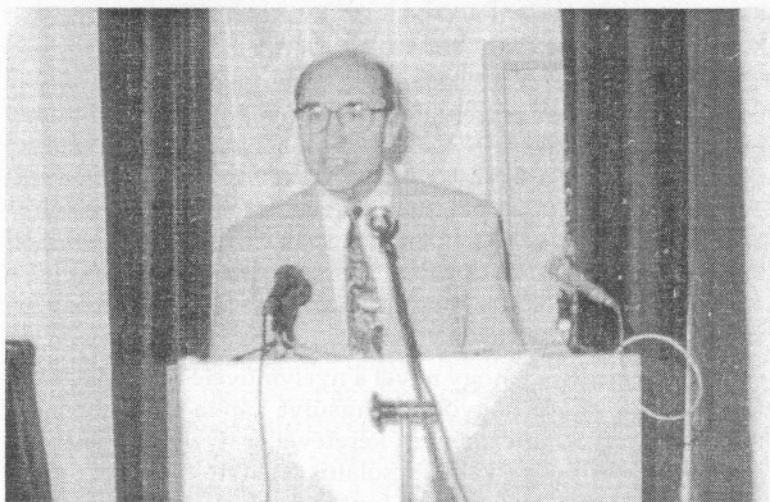

GRÉTSY LÁSZLÓ:

Nyelvművelésünk mint a nyelvi változások tükrözője

1. Hogy minden élő nyelv szakadatlanul változik, azt már a régiek is tudták, ma pedig mindenki számára nyilvánvaló. E kis írásomnak tehát korántsem az a célja, hogy általában a nyelvi változások létezésének tényét igazoljam vele. Aki tisztában van azzal, hogy minden nyelv történeti produktum, s hogy pl. a francia, olasz, portugál, spanyol stb. nyelv a klasszikus latinnak közvetlen folytatása, továbbélése – márpedig ez ma már közhelynek számít –, azt fölösleges arról győzködni, hogy a változás minden nyelvre jellemző, így anyanyelvünkre is.

Grétsy László a tudományos ülészekon

Még csak azt sem tekintem feladatomnak – noha cikkem címe alapján többen talán erre gondolnak –, hogy bemutassam a nyelvművelés céljainak, megoldandó feladatainak változását, módosulását. Elismerem, nem volna teljesen fölösleges egy ilyen jellegű tüzetes vizsgálat, de túlzottan nagy szükségét nem

érzem, mivel nagy vonalakban már rendelkezésünkre áll ilyen-fajta áttekintés, nem is egy. Közülünk a legösszefogottabbat emlékeztetőül idézem is Lőrincze Lajos megfogalmazásában:

„A nyelvművelés célja és tartalma nem örök és változatlan, hanem idő és hely függvénye; legidőszerűbb feladatait mindig az adott társadalom szükségletei határozzák meg. A magyar nyelvművelés szerepe és feladatai is változtak az idők során. A múlt század első felében a nyelvújítás, a nyelvbővítés volt a legfőbb feladat, hogy nyelvünk korszerű gazdagodásával belekapcsolódhassunk az európai kultúra és tudomány fejlődésébe. A század második felében a nyelvművelés elsősorban a nyelvújítás túlzásait nyesegette, egyszerűsített igyekezett visszavezetni a mesterkeltté váló nyelvhasználatot a természetességhez, illetve a népnyelvhez. A századforduló utáni évtizedekben az idegenszerűségek elleni küzdelem volt a nyelvművelés vállalt és időszerű feladata. Napjainkban a nyelvművelés legfőképpen arra irányul, hogy a nyelv minél alkalmasabb legyen a világos, árnyalt nyelvi közlésre, a kommunikációra, a beszélő (író) ember pedig minél jobban ismerje a nyelv törvényszerűségeit, használati szabályait.”¹

E világos, tömör összefoglalás ma is ugyanúgy megállja a helyét, mint egy évtizeddel ezelőtt. Legfőljebb két dolgot szükséges hozzátenni. Az egyik az, hogy mivel épp a legutóbbi években rendkívüli mértékben megnövekedett az idegen, elsősorban angol, illetve amerikai angol szavak és kifejezések beáramlása, napjaink nyelvművelő tevékenységében mind nagyobb szerepet kap – és kell is, hogy kapjon – a szükségtelen idegen szavak elleni küzdelem.²

A másik pedig az, hogy mivel a nyelvművelés hagyományos feladataihoz egyre nagyobb hangsúlyt kapva csatlakoznak a nyelv státusával, intézményes keretével, a nyelvhasználati jogokkal és lehetőségekkel kapcsolatos feladatok, ezekre – elsősorban időszerűségük és nagy fontosságuk miatt, de a nemzetközi szakirodalom tagolásához igazodva is – mind gyakrabban külön is ráirányítjuk a figyelmet státustervezés, nyelvi politika vagy egyéb megjelöléssel.

Ezt a két kétségtelenül fontos kiegészítést nem számítva azonban Lőrinczének a Nyelvművelő kézikönyvben megjelent, idézett értékelése ma is érvényes: következősképpen nem erről kívánok szólni cikkemben.

2. Hát akkor miről? – kérdezhetik olvasóim. Máris válaszlok. Ahelyett, hogy azt elemezném, különböző korokban milyen célokért küzdött, milyen eredményeket akart elérni a nyelvművelés, azt vizsgálom, azt mutatom be kiragadott példák segítségével, hogy melyek azok a változások, amelyeket vagy azonnal, vagy esetleg vonakodva, késedelmesen, de lényegében tudomásul vett, elfogadott. Könnyű belátni, hogy ez egészen más, mint amikor a kitűzött célok felől közelítünk a nyelvhasználathoz. Legyen szabad ezt egy példával szemléltetnem! A példa csupán csepp a tengerben, hiszen egyetlen idegen szót teszek górcső alá, holott ezret meg ezret vehetnék szemügyre hasonló módon, de ebben az egyetlen idegen szóban úgy tükröződik az idegen szavak egész problematikája, mint cseppben a tenger. Lássuk csak!

A századorduló legnagyobb nyelvművelője kétségtelenül **Simonyi Zsigmond**. Tudományos munkásságának valamivel több mint négy évtizedét olyan hatalmas művek fémjelzik, mint a **Szarvas Gáborral** együtt szerkesztett Magyar Nyelvtörténeti Szótár (1890-1893), a Tüzetes magyar nyelvtan (1895), a nagy mondattani monográfiák: A magyar kötőszók I-III. (1881-1883), A magyar határozók I-II. (1888-1892), továbbá A magyar nyelv című összefoglaló munkája (1889), amely németül is megjelent és nagy sikert aratott, s akkor még nem szóltam a helyesírás szabályozásával kapcsolatos és nyelvművelői munkásságáról, amely érthetően még nagyobb hatású volt. Helyes magyarság című, három kiadást is megért művében (1903, 1914³) keresztrel bélyegezte meg azokat a szavakat, kifejezéseket, amelyeket használatra alkalmatlannak tartott. A kötet szótári részének bevezetőjében így ír erről: „† az okvetlen kerülendő hibákat jelöli, amelyeket valamire való író egyáltalán nem követ el, vagy amelyek a magyar élőbeszéd szokásától nagyon is elütnek vagy teljesen haszontalanok.” Nos, a kötetben több száz olyan idegen szót is találunk, amelynek használatra alkalmatlanságát keresztrel jelzi, olyanokét, mint *absztrakt, adoptál, akkumulátor, analfabéta, apparátus, archaikus, asszisztens, aula, autonómia*, stb. (Csupán zárójelben teszem hozzá: **Simonyi** nem laikus nyelvművelő, hanem korának egyik legkiválóbb szakembere. Ő korántsem minden idegen szót hibáztatott, hanem csak azokat bélyegezte meg, amelyeket, mint idéztem, „teljesen haszontalanok”-nak ítélt). Ezekkel a már felsoroltakkal is példálódzhatnak, hiszen a tiltás

ellenére mindegyik ma is él nyelvünkben, de mivel csupán egy példát ígértem, legyen az a karrier! **Simonyi** – igaz, még nem a ma szokásos magyaros alakban, hanem francia, azaz *carrière* formában – ezt is megbélyegzi a † jelével, s a *pálya* szót ajánlja helyette, amely egyébként szintén idegen, mégpedig olasz eredetű, csak nyelvünkben kétségtelenül sokkal régebb. Századunk magyarjai megfogadták a tanácsot? Nem, de nem is igen tehették, mert a *karrier*, bár a múlt században még használatos volt „versenypálya” értelemben is, már a századforduló idején is többnyire mást jelentett, mint a *pálya*. Így azután nincs mit csodálkoznunk azon, hogy bár a későbbi magyarító szótárak és nyelv-művelő kiadványok már megfelelőbb szavakat ajánlottak helyébe³, mindmáig megmaradt. Napjainkban ha nyelv-művelő foglalkozik e szóval, mondandójának már nem az a lényege, hogy a *karrier* kerülendő, üldözendő stb., hanem egyrészt hogy tartózkodjunk finomkodó *kárier*, *káriér* ejtésétől⁴, másrészt pedig hogy kerüljük az újabban terjedő, de félreértésre okot adó *karrierdiplomata* elnevezést, amely helyesen, mindenki számára érthetően: *hivatásos diplomata*⁵.

3. Most pedig, miután, remélem, sikerült világossá tennem, hogy engem e vizsgálatban nem a nyelv-művelői kíváncsiak, elvárások érdekelnek, hanem a nyelv-művelés által is igazolt, tényleges változások, rátérek ilyen példáim ismertetésére. Persze, ezekből is csak szemelgetek, de egyetlen cikknek vagy előadásnak nem is lehet feladata a teljesség, hanem csupán a figyelem ráirányítása valamely vizsgálati módra. Példáimat a következőkben – a könnyebb áttekinthetőség kedvéért – az Akadémia által szentesített, hivatalos helyesírási szabályzatokból merítem. Nem szükségszerű, hogy így teszek, hiszen egyéb nyelv-művelő munkákból is idézhetnék, de persze nem akárhogyan és nem akármit. Már tisztáztuk az imént, hogy a nyelv-művelői kíváncsiak nem azonosak a nyelvi ténnyel. Abból azonban, hogy **Simonyi** ugyancsak a Helyes magyarság című munkájában a *horizon* helyett a *látókör* és a *szemhatár* szót, a *liszta* helyett a *jegyzék*-et, a *plánéta* helyett a *bolygó*-t ajánlja, az idegen szavakat szintén megkeresztelve, mint a korábban idézett *carrière*-t, mégiscsak leszűrhetünk bizonyos tanulságokat, nem is akármilyeneket, csak éppen tudnunk kell olvasni a sorok között. Mert ha tudunk, akkor ebből nem nehéz kiolvasnunk, hogy a 20. század első és második évtizedében mai horizont szavunk még *horizon*, *lista*

szavunk még *liszta*, *planéta* szavunk még *plánéta* alakban volt használatos, legalábbis vagylagos változatként, máskülönben a jeles nyelv tudós nem ezeket a változatokat igyekezett volna magyaráztani. Ám a továbbiakban mégis csupán a helyesírási szótárak adataira támaszkodom, s szemléltetésül ezek közül mutatok be néhányat. Hogy a mindenkori helyesírási szabályzat is a nyelvművelő szakirodalom része – mégpedig igen fontos, szabványértékű része –, azt, úgy gondolom, fölösleges volna bizonygatnom. Példáimhoz nem használtam fel A magyar helyesírás szabályainak minden eddigi kiadását, csupán ötöt a tizenegy közül. Ezt elegendőnek látom ahhoz, hogy kb. két emberöltő bizonyos nyelvhasználati változásairól tájékoztasson. A példákhoz felhasznált kiadások: a harmadik (1929), a nyolcadik (1940), a kilencedik (1950), a tizedik (1954) és a tizenegyedik (1984). Lásuk hát, milyen nyelvi változásokról árulkodnak a szabályzatok!

4. Kezdem néhány magán- vagy mássalhangzó-időtartambeli változással. Talán a legfeltűnőbb, mivel igen sok példájával találkozunk, az idegen szavak utolsó szótagbeli ó-jának megrövidülése. Az 1929-i szabályzatban még ezek számítanak helyes, szabályos formának: *atóm*, *betón*, *meteór*, *mikrofón*, *sablón*, *tenór*, *vagón*. 1940-ben (a megfelelő szabályzatokat ezentúl mindig csupán megjelenésük évszámával jelzem) már mindegyik rövid ó-val áll: *atom*, *beton*, *meteor*, *mikrofon*, *sablon*, *tenor*, *vagon*. Elismerem, ez a következetesség egy kicsit gyanús, főleg ha belegondolunk, hogy éppen 1940 táján az efféle gleichschaltolás egyéb területeken sem volt ritkaság, de akár túlzott ez az egyformásítás, akár nem, igazságértéke bizonyosan van.

Másodjára egy 1925-től 1984-ig nyomon követhető, tehát szinte jelenünkbe belenyúló változásfolyamatot említek példaként. A folyamatnak három főszereplője a *békesség*, a *bölcsesség* és a *frissesség* szó. Érdeemes részletesen is bemutatnom e szavak írásmódjának azonos típusú, de nem egy időben végbemenő módosulását.

1929: *békeség* v. *békesség* (de csak *békeséges*! G.L.), *bölcsesség*, *frissesség*

1940, 1950: *békesség*, *békességes*, *bölcsesség*, *frissesség*

1954: *békesség*, *bölcsesség*, *frissesség*

1984: *békesség*, *bölcsesség*, *frissesség*

Most tehát itt tartunk. A mai középnyemzedéknek a *frissesség* szó írása még zavart okoz, mert nem így tanulta. A kiejtésben már a hosszú ss van fölényben, noha még nem egyeduralkodó. Hogy ezzel a szóval lezárul-e a fejlődés, vagy még csatlakozik hozzá egy-két szó – leginkább a *nyersesség* „esélyes” erre –, ma még nem tudjuk. Majd utódaink megállapítják, ha eljön az ideje.

A nyúlás és rövidülés köréből még két példát mondok. Két merőben ellentétes példát. Egyet a mássalhangzónyúlásra, egyet pedig a magánhangzó-rövidülésre. Ám bármennyire ellentétesek, nem véletlenül kapcsolom őket össze, ugyanis – legalábbis nagy valószínűséggel – azonos módon, azonos indíték alapján ment bennük végbe a nyúlás, illetőleg a rövidülés: egy szó téves beleérzése alapján. A változás idejét a megfelelő szabályzat természetesen megint csak hozzávetőlegesen jelzi, de azért jelzi.

Tehát:

1950: *semikor, semilyen; duskál*

1954: *semmikor, semmilyen; dúskál*

Magyarázatként csupán annyit, hogy a *semikor* → *semmikor*, valamint a *semilyen* → *semmilyen* változásban a *semmifajta, semmiképp* s általában a *semmi* szó hatását érzem, nem pedig a se elötagnak sem-mel való felcserélését, ahogy Deme László véli⁶. Ha úgy volna, ahogy írja, akkor nagy valószínűséggel a *semeddig, semekkora, semelyik, semennyi* stb. is hosszú *m*-esre változott volna. A *duskál* → *dúskál* pedig nyilván annak a következménye, hogy az újabb korok embere, hírből sem ismervén a „valakinek az egészségére ürített pohár”, illetve „dáridó” jelentésű, régi nyelvi *duska* szót, a *dúskál* igét ösztönösen s „bőséges, gazdag” jelentésű *dús* származékának fogja fel. Tehát beleérzés, itt is, ott is.

Az időtartambeli változások példáinak ismertetése után, valóban csupán ízelítőül, arra is bemutatok néhány „igazolt”, tehát az akadémiai helyesírási szabályzatok által hitelesített példát, hogy egy-egy szó alakja módosul. Hosszabb időtávban ez persze természetes is – vö. *R. mevet* → *nevet*, *táca* → *tálca*, *perém* → *perem* stb. –, de én, maradva a korábban megjelölt időkörnél, olyan példákat keresek, amelyekben a változás igazolhatóan az utóbbi évtizedekben zajlott le.

1929: *parket, parkettes v. parkéta, parkétás*

1940: *parkett, parkettes v. parketta, parkettás*

1929: *dobzódik*

1940, 1950: *dobzódik v. tobzódik*

1954: *tobzódik*

1950: *ondulál*

1954: *ondolál*

1950: *protegál*

1954: *protezsál*

1929, 1950: *guszlica* (az 1940-esben nincs benne)

1954: *guzlica*

Úgy érzem, nagyon hézagos volna e kis áttekintés, ha nem mutatnék be s igazolnék a helyesírási szabályzatok segítségével legalább egy alaktani módosulást is. Nos, ennek sincs akadálya. Nézzük csak, hogyan szolgálnak a szabályzatok ékes bizonysgául annak, hogy bizonyos – főleg sz vagy z végű – igék századunkban egyre inkább ikesednek, mármint olyan értelemben, hogy alapalakjuk *-ik* végződést vesz fel.

1929: *csellóz, korcsolyáz, sakkoz, teniszez*

1940: *csellózik, korcsolyázik, sakkozik, teniszezik*

1950: *citeráz(ik), csatáz(ik), csikász(ik), dudorász(ik),
ebadtáz(ik), futballoz(ik), füttyörész(ik), hadonász(ik),
hancúroz(ik), hüledez(ik), kísérletez(ik), ricsajoz(ik),
száguldoz(ik), tétováz(ik)*

1954: *citerázik, csatázik, csikászik, dudorászik, ebadtázik,
futballozik, füttyörészik, hadonászik, hancúrozik, hüledezik,
kísérletezik, ricsajozik, száguldozik, tétovázik.*

5. E két példasor, úgy vélem, bizonyító erejű. Volna még hasonló, ugyancsak bizonyító erejű példám több is – alaktani, mondattani, jelentéstani egyaránt –, de gondolatébresztőnek talán ennyi is elég. Befejezésül, annak érzékeltetése végett, hogy nagyon sok változás a jelenbe is átnyúlik, napjainkban is folyik, egy olyan példára utalok, mégpedig ugyancsak a helyesírási szabályzat alapján, amely még egyéves sincs, tehát egészen friss.

Ez hogyan lehetséges? – kérdezhetik, jogosan, hiszen a legújabb szabályzat immár több mint tíz éve, 1984-ben jelent meg. Valóban így van, ám ennek ellenére nekem is igazam van. Tavaly, még 1994-i keltezéssel, de csupán az év legvégén, ízléses, kék borítóval megjelent A magyar helyesírás szabályai jelenleg érvényes tizenegyedik kiadásának egy új lenyomata, véletlenül az is éppen tizenegyedik. Csakhogy ez nem változatlan, hanem példaanyagában nagyon is alaposan átdolgozott lenyomat! Szükség volt erre az átdolgozásra, mert a legutóbbi évtizedben alaposan átalakult a szó- és névkincsünk. Sok olyan új szó, kifejezés, intézménynév stb. került be a közhasználatba, amely helyet kért magának a szabályzatban, másrészt pedig a korábbi példaanyag-nak egy része meghaladottá, fölöslegessé vált. Ez a kétirányú nyelvi mozgás szinte elkerülhetetlenné tette a szabálypontok egyes példáinak korszerűre való kicserélését, valamint a szótári rész anyagának felfrissítését. Hangsúlyozom azonban, ez a tizenegyedik lenyomat a szabályzatnak nem új kiadása, a szabálypontok egyike sem változott egy jottányit sem, csupán a szóanyag módosult.

És mégis: ez a szóanyag-módosulás már egy változást is hozott magával. (Lehet, hogy többet is, ezt nem tudom eléggé megítélni.) Az 1984-bem megjelent, jelenleg is érvényes kiadásban napjaink egyik legdivatosabb szócsoportját a következő formában találjuk meg: *video-*: *videokazetta*, *videomagnó*, *videotechnika*. Akkor, jó egy évtizede talán még megfelelt ez az írásmód, azóta azonban, hogy minden második-harmadik lakásban van már videolejátszó, amelyet többnyire csak videó-nak neveznek, menthetetlenül elavult, elévült. Nos, megállapíthatjuk, hogy a szójegyzék felfrissítői megértették az idők szavát. Az említett új lenyomatban az imént idézett szóbokor már kettébontva, ilyen formában szerepel:

video-: *videofelvétel*, *videokazetta*, *videomagnó*, *videotechnika*

video(fn.), *videója*, *videói*

Számomra nem kétséges, hogy ennek a hosszú ó-val írt s természetesen úgy is ejtett, főnévi videó-nak a szabályzat új lenyomatában való rögzítése is egy - ráadásul igen „látványos” és nem is jelentéktelen - nyelvi változás tudomásul vétele.

Jegyzetek

¹ In. Nyelvművelő kézikönyv II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 349. o.

² Erről bővebben l. Grétsy László: Anyanyelvünk, anno 1994 (In: Biztonságunk záloga, a nyelv. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 1994.) 41-2. o.

³ Dengl János Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus (1932) című terjedelmes munkája pl. az *előmenetel*, *pályafutás*, *hivatali siker* kifejezéseket ajánlja helyette, a Pintér Jenő és munkatársai által kiadott Magyar nyelvvédő könyv (1938) pedig ezt a valóban sikerültet is hozzáteszi: *pályasiker*.

⁴ L. Nyelvművelő kézikönyv I. 1126. o.

⁵ L. Soproni János: Karrierdiplomata (In: Élet és Tudomány, 1994. december 30.)

⁶ Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (a szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. 26. o.